

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

BÍRÓ FERENC

Kazinczy és a nyelvújítás (Vázlat)

Ezt a kurta áttekintést azzal a meglepőnek tetsző véleménnyel kezdeném, hogy Kazinczy Ferenc munkásságának és küzdelmeinek az értelmezéséhez nem szerencsés szó a címben szereplő „nyelvújítás”. Egyfelől e munkásságban és e küzdelmekben a művelt magyar köznyelv, vagy ahogy Pais Dezső óta szokás mondani: az egységes irodalmi nyelv kialakítására tett erőfeszítések igen nagy helyet foglalnak el. Meg lehet kockáztatni az állítást, hogy ezért a nyelvi egységért alighanem Kazinczy tette a legtöbbet a magyar nyelv történetében. Kétségtelen, nem tartozott a kor zseniális grammatikusai közé, viszont nyugodtan mondhatjuk, hogy neki is zseniális érzéke volt a grammatikához. A kor egyik vagy talán legnagyobb nyelvtudósának, Révai Miklósnak a tanítványaként alighanem pontosabban és mélyebben értette (vagy érezte) a Révai által elgondolt magyar nyelv működését, mint maga a mester. Kettőjük között számos ponton volt komoly nézeteltérés és Melich János 1908-ban megjelent tanulmánya óta tudjuk, hogy ezekben az utókor – az 1830-as években már működő Akadémia és mára kialakult nyelvhasználatunk – kivétel nélkül neki adott igazat. Egyetlen példa: senki nem mondja úgy, ahogy Révai helyesnek gondolta: a *magyaroknak királynéjok*, hanem úgy mondjuk, ahogy Kazinczy: a *magyarok' királynéja*. S még idézhetnék hét-nyolc hasonló esetet. Ebben az egész életén keresztül tartó tevékenységben és éber figyelemben nyilvánvalóan nem az újítás a döntő mozzanat, hanem az egységesítés. A „nyelvújítás” helyett részben ezért gondolom szerencsésebbnek a neológia szó használatát, részben pedig azért, mert Kazinczy újításait nem szűkíti le arra a tevékenységre, amelyet az őt megelőző fél évszázad írói már folyamatosan gyakoroltak. A nyelvújítás fogalma erősen kötődik új szavak alkotásához, márpedig a nyelv bővítése új szavak alkotása révén már Faludi Ferenc óta igen intenzíven folyik a magyar irodalomban. A neológia fogalma ugyanakkor megengedi, hogy Kazinczy elképzeléseiben meglássuk az időben alaposan változó alakzatokat, így például azt, hogy a neológia 1810 körül alaposan átalakul, s egyre kevésbé hasonlít arra, ami korábban volt. A neológia új szerkezetének a szó szoros értelmében vett „nyelvújítás” viszont csak az egyik, bár nyilván nem lényegtelen eleme.

A neológia és a grammatikai érdeklődés viszonya ugyanakkor mindvégig meghatározó volt és maradt, s a Kazinczy neológiájában bekövetkező fordulatot részben e viszony változásával is jellemezhetjük. A fogság előtti éveket – erről Csetri Lajos írt a legalaposabban – a mérsékelt neológia jellemezte, amelyet Kazinczy a Barczafalvi

Szabó Dávidról írott s a kassai *Magyar Museum*ban megjelent bírálatában fejtett ki. Erről nem szólnék, mert a későbbiekben szinte semmilyen szerepet nem játszik a gondolkodásában. A neológia első s immár egyáltalán nem mérsékelt időszaka voltaképpen a börtönben kezdődik el. 1797 novemberében brünni fogságából sikerül egy levelet kicsempészni Kis Jánosnak. Ebben a levélben – egyebek között – arról szól, hogy újradolgozta több, korábbi fordítását, amelyeket az új átdolgozás fényében „mázolásnak” nevez. A szövegből kiderül, hogy elsősorban a bátran alkalmazott „soloecizmusok” miatt gondolja úgy, hogy új szépségekre talált rá a magyar nyelvben. A soloecizmus általában a nyelvtani szabályoktól való eltérést jelenti, Kazinczy szóhasználatából azonban határozottan kiderül, hogy jelenti valamely idegen nyelv szabályainak beengedését is a magyar nyelv közegébe. Az idegenszerűségeket tehát. Ez a fogalom a neológia első időszakának előtérben álló fogalma marad. A fogság utáni évek leveleiben, ha nyelvi-írói céljairól ír, főleg a soloecizmusokról ír. Nyíltan és radikálisan Schedius Lajosnak, a pesti Universitas kiváló professzorának, óvatosabban – az olvasók érzékenységét figyelembe véve – a költőbarátnak, Kis Jánosnak és a nyelvi-irodalmi ügyekben igencsak verzátus, nagyon rokonszenves debreceni orvosnak, Szentgyörgyi Józsefnek. Az elsősorban idegenszerűségek alkalmazásaként felfogott neológia elméleti problémáiról részletesen azonban csak 1805 tavaszán fejteti ki a véleményét, több levélben is. Az egyik s talán a részletesebb levelet a nem irodalmár erdélyi bizalmasának, Cserey Farkasnak írja március 31-én. Ebben az elmélet nyelvén beszél és teljesen egyértelműen fogalmaz: „Az a’ per, a’ mely íróink között régóta villong, hogy Nyelvünket szabad e, kell e a’ Nyugoti nyelvek géniusa szerint modellezni, hogy az ő munkájikat szabad e példány (= példa) gyanánt kitenni magunknak, még ez ideig decisio nélkül van. [. . .] Mi Napkeleti Nemzet vagyunk, ezt kiáltják. . .” Annak, hogy még nincs „decisio” ebben a perben, Kazinczy szerint drámai tétje van. A döntés hiánya azt jelenti, hogy nincs elválasztva a „világosság a sötétségtől”. Azt is megmondja, hogy milyen következményei vannak az állításnak, hogy nyelvünk „keleti” nyelv. Ha így van, akkor – például – azt az ifjút, akit a természet a faragás vagy az architektúra „tudományára szólít”, nem Rómába és a Szajna partjára kellene küldeni, hanem a Don mellé, hogy ott rajzolgassa a kunyhókat. Ez képtelenség, ahogy természetesen fiatal íróinkat is képtelenség lenne az ázsiai pusztákra küldeni.

Ez a gondolatmenet igen fontos, hiszen Kazinczy élete során aligha fejtett ki szélsőségesebb és problematikusabb elképzelést. A metafora ugyan kétségtelenül tetszetős és hatásos, de elméletileg nagyon gyenge lábakon áll, és több szempontból sem állja meg a helyét. Csak az egyiket tenném szóvá. Azzal, hogy nem tesz semmiféle különbséget a képzőművészek és az írók között, voltaképpen nem tesz különbséget a képzőművészetek anyaga, a kő, a festék vagy a márvány és az irodalom anyaga, a nyelv között sem. Kazinczy így a nyelvi univerzalizmus legvégtetesebb változatának képviselőjeként lép elénk. Ebben a korban az egyes nyelvek sajátosságai kevésbé

törődős a nyelvi univerzalizmusra leginkább hajló bölcselek (Gottfried Wilhelm Leibniztől Johann Heinrich Lambertten át Johann Werner Meinerig) különbözőképpen fogalmaztak ugyan, de egyaránt hangsúlyozták a nyelv társadalmi beágyazottságát. A képzőművészethez használatos anyagok viszont tudvalevőleg a természethez és nem a társadalomhoz tartoznak. Így – radikálisan különböznek a nyelvtől. Kazinczy 1805. márciusában két levélben is kifejtett gondolatával – megkockáztatható – egyedül áll Európában. Mondhatnánk, hogy hungarikum, de ne mondjuk. Ez a különösség annak a helyzetnek lélektani következményeivel hozható összefüggésbe, amelyben Kazinczy a fogság idején és közvetlenül a fogság követő években volt.

Amikor a magyar nyelvet a „Nyugoti” nyelvek „géniuma” szerint kívánja modellezni, tagadja a magyar nyelv sajátosságait, amelyek természetesen lényegesen különböznek a nyugati nyelvektől. Az elmondottakból következik, hogy ezt nyilvánvalóan azért teszi, hogy e sajátosságok ne lehessenek akadályai a neológiának, amelynek ebben a pillanatban az idegenszerűségek álltak az előtérben. Ez a felfogás tarthatatlan. Kazinczy egy időre nem is beszél erről a kérdéstről, talán érezte, hogy előbb-utóbb visszavonulót kell fújni. Ha lassan is, de – valamikor 1809 végétől, 1810 elejétől – előbontakozik a fordulat. Itt jegyezzük meg, hogy a neológia második időszaka idején Kazinczy gondolatvilágában megváltozik a grammatika helye is. Utaltunk rá: Révai Miklós nyelvtudományának alapjaival mélyen egyetértett, de gyakorlati vonatkozásban számos és igen lényeges pontokon ellentétek voltak közöttük. Úgy gondolta tehát, hogy elkészít egy – ahogy ő mondta – „íróknak való grammatikát”. Ez a terv 1808-ben merült fel elképzelései között, s 1809 utolsó hónapjaiban is foglalkoztatta. A neológia új időszakának egyik jele, hogy jó időre felhagy ennek a számára alighanem reménytelen vállalkozásnak a fontolgatásával. Ez logikusan illeszkedik ahhoz az új elképzeléshez, amelyet most alakít ki a neológiáról. Az első időszaknak az idegenszerűségeket előtérbe állító neológiája csak *saját* írói tevékenységével volt kapcsolatban, az íróársak munkáját az említett grammatika írásával óhajtott kedvező irányba befolyásolni.

Az 1810 folyamán kibontakozó új időszakban alapvetően megváltozik az elképzelések iránya és jellege: a neológia kilép a csak a saját írói munkásságát vezérlő elvek köréből és a kor magyar irodalma számára érvényes *programként* lép elő. A nyelvi egységet biztosító grammatika is úgy szorul háttérbe, hogy ismeretét (sőt *tudós* ismeretét) az írók kötelezettségévé teszi. Ezzel háttérbe szorul a nyelvi egységet biztosító grammatikus, és előtérbe kerül az író, aki előtt azonban – ha komolyan gondolja e munkával járó „áldozatot” – kemény követelmények állnak. Az egyik alapvető követelmény éppen az, amiről az imént szóltunk: az anyanyelv *tudós* ismerete. Ez azt jelenti, hogy az ő, az író feladata a nyelvet az egység felé közelíteni. De csak az egyik. A neológia második időszakában Kazinczy a Levelezésből kilép a tágabb nyilvánosság körébe, és 1811–1813 között négy kiadványban fejt ki elképzeléseit. Követelmények

sorát állítja fel, s a magyar íróknak (ha valóban írók akarnak lenni) meg kell felelniük e követelményeknek. Ezek a normák mindegyik publikációjában jelen vannak, a legteljesebb foglalatot róluk az 1811 februárjában megjelent *Tövisek és virágok* című epigrammagyűjtemény nyújtja. A nyelvi univerzalizmus kísértése teljesen soha nem tűnik el, de elhalványul. Néhány év múlva pedig odáig jut, hogy lesz pillanat, amikor nem csak elfogadja, hogy a magyar nyelv „keleti nyelv” s így különbözik a nyugati nyelvektől, de ezt még szerencsének is nevezi. A neológia most előtérbe kerülő fogalmában fokozatosan szorulnak háttérbe az idegenszerűségek. Az elsőként, 1810 elején elkészült *Dayka életében* megszorításokkal ugyan, de még nagy szerepet játszik a soloecizmus fogalma, az 1813 második felében befejezett *Báróczy Sándor élete* című tanulmányban pedig a szó már elő sem fordul, s a neológia egyéb vonatkozásai kerülnek előtérbe. Fontos azonban megjegyezni, hogy ad ugyan egy kis katalógust a nyelv gazdagításának lehetséges módjairól (ezek között természetesen ott szerepel az új szavak alkotása is), de ha figyelmesen olvassuk a szöveget, kiderül: itt csak példákat kapunk a neológia eljárásaira vonatkozóan, de korántsem akarja meghatározni az eljárásokat. Csak ajánlatok hangzanak el, lehetőségeket mutat meg, a konkrét példákkal azonban egyáltalán nem akarja megkötni író társai kezét. Az előírások elsősorban nem a neológia konkrét módjaira vonatkoznak, hanem arra a mesterségbeli tudásra és azokra az írói és emberi kvalitásokra (például a bátorságra), amelyekről – mint említettük – a legteljesebb képet a *Tövisek és virágok* epigrammaiban találunk. Ezek túlnyomórészt a nyelvi és irodalmi kompetencia, a műveltség, az ízlés és beavatottság körein belül mozognak.

Már fel-feltűnik a neológia második időszakának publikációiban is, hogy itt csak alapozásról van szó. Kazinczy neológiája teljes mértékben és valamennyi következményével a következő évek során bontakozik ki. Előbb a *Levelezésben*, utóbb, 1817-től kezdve pedig a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, amelynek első három évfolyamában mintegy 25 közlemény áll összefüggésben a neológia körüli vitákkal. A neológia e harmadik időszakának központi kérdése az író szabadsága, amely legalább hat-hét témakörben jelenik meg. A neológia ügye itt már teljesen eltávolodott konkrét eljárásoktól. Ezt jól mutatja egy nagyon jellemző kis epizód. Zombori József professzor az *Erdélyi Múzeum* 1816. évfolyamának III. számában írt egy-két észrevételt „a’ Magyar nyelv mostani állapotja felől”, amelyben igen sokat ír az új szók alkotásáról – hozzávetőleg abban a szellemben, ahogy Kazinczy is szokott írni. A hűséges famulusnak, Szemere Pálnak tetszett is a dolgozat – Kazinczynak viszont „karikát vete a szemé” haragjában, amikor meghallotta fiatal barátjának ezt a véleményét. Neki egyáltalán nem tetszett a tanulmány. Kritikájának a fő pontja a derék és okos tanárembernek az a nézete volt, hogy „a’ Nyelv nem az enyim, sem nem a’ tied, hanem édes miénk.” Kazinczy úgy vélte – s ezt a nézetet többször leírja, ott szerepel három év múlva az *Orthológus nálunk és más nemzeteknél* című nagy tanulmányban is –, hogy a

nyelv ugyanvalóban a mienk, de az *enyém is*. Ez a látszólag apró különbség valóban kardinális: ez adja meg az írónak a jogot arra, hogy változtasson a nyelven. Ha a nyelv csak a mienk, akkor ki kezdi a változásokat? Az újításokat *valakinek* mindig kezdeni kell. Zsombori József tanulmányához való viszonyából az is kiderül, hogy a neológia nem köthető konkrét eljárásokhoz, az új szavak alkotásának módjairól való gondolatok elhalványulnak – immár a mű által megkövetelt *bármilyen* eljáráshoz való *jog* követelése lett a főkérdés. Ebben a gondolatkörben Kazinczy egyik s talán leginkább provokatív állítás az volt, hogy az „író ura a nyelvnek”. Az ilyenfajta állítások helyes értelmezéséhez alapvető dolog annak tudomásul vétele, hogy Kazinczy *íróként* akarta alakítani a nyelvet: az író közvetlenül csak műve nyelvének lehet az ura. Ez azt jelenti, hogy szabadon bánhat a nyelvvel – olyan szabadsággal, amely előtt nincs elvi akadály, még a grammatika sem. Ezt olyan író mondja, aki igen élesen fogalmazott kritikai levelekben és egyéb írásaiban erőteljesen (néha kifejezetten gorombán) követelte meg az írotársaitól anyanyelvünk tudós ismeretét. Lehetséges, hogy egy író – ha műve úgy kívánja – megsérti a grammatika törvényeit, de az nem lehetséges, hogy ne ismerje alaposan ezeket a törvényeket. Erről a szabadságról és erről a tudásról ma sem gondolkodhatunk másképpen. Ki merne *előre* bármilyen korlátot állítani az írók elé? Ez a jog, az alkotásnak ez a lényegében feltétel nélküli szabadsága ugyanakkor súlyos kötelezettségekkel jár együtt. A szabadon alkotó írónak ki kell állnia az olvasók (a „sokaság”, a „nép”, a nemzet”) elé, amely vagy elfogadja, vagy nem fogadja el javaslatait. Az olvasókat azonban nem képviselhetik ellenérdekelt, esetleg másfajta érdekeket képviselő írók, az író szabadságához hozzátartozik az irodalom függetlensége is, amelynek biztosítéka a teljes nyilvánosság és a kritikai szellem. Magyarán: a neológia megköveteli, hogy a magyar irodalom önálló, saját értékrendje szerint működő intézmény legyen. Elsősorban voltaképpen ezt követeli meg. Kazinczy küzdelmeinek utolsó időszaka az irodalmi és tudományos élet nyilvánosságáért és a recenziálás jogáért folytatott vitákkal telt – ez utóbbi ügyben Kisfaludy Sándorral és barátaival csapott össze. Amikor 1821 őszén (évtized óta tartó harag után) kibékülnek, Kisfaludynak a békekötést szentesítő levelében változatlanul szól a bírálatok miatti panasz hangja. Himfy még azt is leírja, hogy a recenzióknak „jobb volna békét hagynunk”. Kazinczy ezt a kibékülés meghatott légkörében is olyan élesen utasítja el, hogy alighanem csak a néhány éve még rendkívül indulatos, ekkorra azonban már lehiggadt dunántúli poétán múlt, hogy nem kezdődött újra a háborúskodás.